

Jos Moons

De groene weiden van de christelijke hoop...

‘Herder’ Benedictus XVI en *Spe salvi*

Inleiding

Eind 2007 verscheen de tweede rondzendbrief van paus Benedictus XVI, naar de Latijnse beginwoorden *Spe salvi* genoemd, ‘over de christelijke hoop’.¹ Na aanvankelijke aandacht lijkt het document wat weggezakt, zowel in de media als in de theologenwereld. Toch zijn er volop interessante vragen te stellen. Hoe schrijft een paus die eerder begenadigd theologieprofessor was en daarna lange tijd de soms gevreesde bewaker van de orthodoxie? Meer thematisch en inhoudelijk is de vraag: welk ‘type’ hoop bespreekt de paus? Praktische en ethische hoop, met een oproep tot verantwoordelijkheid; de hoop dus van de theologie in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, doorklinkend in Vaticanum II, de bevrijdingstheologie(en) en de geëngageerde theologie van onder andere Moltmann en Metz? Of kiest hij voor strikt dogmatisch ingekleurde opvatting van hoop, met termen als verlossing en redding, in de traditie van eerdere documenten van zijn hand, zoals het beroemd-beruchte *Dominus Iesus*?² Of bespreekt hij spirituele hoop, met een oproep tot persoonlijke verdieping?

Paus Benedictus XVI

De Duitse kardinaal Joseph Ratzinger werd op 19 april 2005 tot paus gekozen, waarbij hij de naam Benedictus XVI aannam. De grote vraag bij zijn aantreden was: hoe zou hij als paus zijn? Op grond van een nogal schematische beschrijving van zijn levensloop waren de meeste inschattingen, in de wandelgangen en in de media, weinig hoopvol. Ratzinger, zo werd dan gesteld, begint weliswaar als een ‘reformfreudige’ concilietheoloog – hij was als theologisch adviseur betrokken bij het Tweede Vaticaans Concilie – maar ontwikkelt zich als oprecht bewogen (‘leidenschaftlicher’) priester-wetenschapper al gauw tot een conservatieve the-

oolog met, het moet gezegd, een indrukwekkend oeuvre. Ten slotte, eenmaal in Rome werkzaam, wordt hij de 'eher doktrinaire' prefect van de congregatie voor de geloofsleer en rechterhand van Johannes Paulus II.³ Als om die teleurstelling te verzachten wordt daarbij dan vaak opgemerkt dat hij, gezien zijn leeftijd, vooral een 'tussenpaus' zal zijn.

De paus heeft, zo kun je inmiddels wel zeggen, vriend en vijand verrast. Hij geeft invulling aan zijn taak op een zelfbewuste, vastberaden wijze, die allesbehalve die van een aarzelende tussenpaus is. Deze positieve ervaring met Benedictus XVI bleek bijvoorbeeld in de overwegend zeer lovende reacties op zijn eerste encycliek *Deus caritas est* (2005).⁴

De keuze voor het thema hoop

Wat beweegt deze paus om rond het thema van de hoop een officiële 'rondzendbrief' te publiceren, een 'encycliek', dat is: een leerstellige publicatie van het gewichtige type?⁵ In zekere zin is deze encycliek evenzo 'inaugureel' als de eerste, *Deus caritas est*. Ze zetten de toon. Maar wel op een heel eigen wijze inaugureel. Want in beide gaat het niet zozeer om het moment, evenmin om de persoonlijke belevingen van de beginnende paus noch om het uitzetten van beleid.⁶ Deze paus beperkt zich tot de kern: het bespreken van ondergesneeuwde kernthema's van het christendom, als zijn antwoord op de geloofscrisis. Met een 'back-to-basics approach',⁷ een soort college 'waar ging het ook al weer om? – inhoud en praktijk van het christelijk geloven' wil hij de kerk wijzen waar het 'groene weiden' en 'fris water' (Psalm 23) kan vinden. Waar zijn voorganger zijn brieven ook adresseerde 'aan alle mensen van goede wil', adresseert Benedictus alleen aan christenen. Het is een soort opfriscursus nadrukkelijk gericht aan de kerk: 'aan de bisschoppen, aan de priesters en diakens, aan de godgewijde personen en aan alle christengelovigen' (ondertitel).

In *Deus caritas est* gaat de opfriscursus over de typisch christelijke dynamiek van liefde. 'Aan het begin van mijn pontificaat', zo de paus, '[ben ik voornemens] enkele wezenlijke punten over de liefde die God de mens ... aanbiedt te verhelderen en tegelijkertijd de innerlijke verbondenheid tussen de liefde van God en de realiteit van de menselijke liefde aan te wijzen' (DCE p. 1).⁸ Dat is nodig, om zo 'een nieuw elan wat betreft het praktische antwoord van de mensen op de goddelijke liefde' (DCE p. 1) op te roepen, een christelijk elan.

In *Spe salvi* wordt met een vergelijkbaar doel de typisch christelijke dynamiek van de hoop behandeld. Waarom de hoop? Omdat 'de geloofscrisis van de tegenwoordige tijd ... ten diepste een crisis van de christelijke hoop is' (p. 17). De crisis bestaat erin dat, tot Benedictus' grote spijt, ook in de kerk de inhoud van 'hoop' bepaald wordt door de moderne tijd. Daarin zegt men: er is hoop door de vooruitgang op het terrein van de menselijke rede en door bevrijding van afhankelijkheid. Deze benadering is zo gangbaar geworden dat de originele manier waarop het christelijke geloof hoop biedt, verloren dreigt te gaan. 'Voor ons, die altijd geleefd hebben met het christelijke godsbesef en er ongevoelig voor zijn geworden, is het hebben van de hoop die uitgaat van de waarachtige ontmoeting met deze God [i.e. Christus], bijna niet meer waarneembaar' (p. 3).

Benedictus komt dus tot de keuze voor dit onderwerp omdat het nodig is dat christenen 'opnieuw leren waaruit hun hoop werkelijk bestaat' (p. 22). Daartoe doet de paus drie dingen, die ook in preken vaak terugkeren. Ten eerste inhoudelijke verheldering wat de christelijke hoop is, met voorbeelden enerzijds en met reflectie op actuele vragen met behulp van de Schrift en de geschiedenis ander-

Artikel

zijds. Vervolgens bespreekt hij praktische manieren om die christelijke hoop waar te maken, ten weten: door gebed (pp. 32-34), te midden van lijden (pp. 35-40) en door het perspectief van het oordeel (pp. 41-48). En al doende laat hij, ten slotte, voortdurend zien hoezeer het christendom een eigen geluid heeft, anders soms dan wat gangbaar is.

'In deze hoop zijn wij gered'

Wat is het eigen geluid van het christendom? Wat is bepalend voor de specifiek christelijke hoop? Op de eerste plaats: het is een andere hoop dan we gewend zijn. Het is niet de hoop van de vooruitgang die 'ooit' tot een rijk van rede en vrijheid leidt, een 'hemel op aarde'. Trouwens, de geschiedenis laat voldoende zien dat de vrijheid van de mens blijvend ook vrijheid tot het kwade is en dat materiële mogelijkheden geen zegenrijke vooruitgang garanderen. Het gaat in het geloof over een meer betrouwbare en een grotere hoop. Meermalen wordt het verschil tussen de ene en de andere hoop beschreven: 'De grote hoop' staat tegenover 'de kleine hoop' (p. 3); 'die geweldige, het hele leven dragende ... ware hoop, die door alle teleurstellingen heen stand houdt' staat tegenover 'allerlei soorten hoop' die ten slotte toch hope-loos laten (p. 27); 'de Bijbelse hoop op het Rijk Gods' moet onderscheiden worden van 'de hoop op het rijk van de mens' (p. 30).⁹

tussen de
regels kritiek op
bevrijdingstheologie

Dit eigene, dit andere van de christelijke hoop, is dat deze hoop te maken heeft met God, dat is: met 'de ontmoeting met de God, die ons in Christus Zijn gelaat heeft getoond en Zijn hart heeft geopend' (p. 4). De missie van Jezus was ten diepste niet om aan de slag te gaan en feitelijk en praktisch de wereld te verbeteren. 'Jezus was geen Spartacus' (p. 4) – de goede verstaander leest hier tussen de regels door kritische vragen over bijvoorbeeld de bevrijdingstheologie(en). De missie van Jezus was om Gods bereidheid tot ontmoeting te tonen, in alles en door alles heen, ook door het kruis heen. Die ontmoetingsbereidheid is krachtiger dan de verschillen tussen mensen en zelfs dan de dood. Mensen worden herboren tot broeders en zusters en tot een leven van hoop.

Omdat de paus hoop niet verbindt met praktische en feitelijke verandering, maar met het omvormen van het leven en van de wereld van binnenuit,¹⁰ moet wel uitgelegd worden hoe 'God leren kennen – de ware God' samenvalt met 'hoop ontvangen' (p. 3). De termen van de begripsanalyse kunnen daarbij dienstig zijn. De blijde boodschap, zo kun je dan zeggen, is geen uitspraak van het type 'informatief' maar van het type 'performatief' (p. 2). Dat is: het evangelie is niet louter een boodschap omtrent een stand-van-zaken maar een ons leven omvormende boodschap. Dat is wat de theologie 'verlossing' noemt. Interessant is dat de paus Benedictus de theoloog Ratzinger hier schijnbaar tot de orde roept: de vele theologische vragen die het begrip verlossing oproept, zou de theoloog Ratzinger graag bespreken, maar de herder Benedictus ziet dat het niet past in dit schrijven en beperkt zich veelal tot beelden van wat verlossing bewerkt.¹¹

Wereldvreemd?

Eén van de grote vragen bij *Spe salvi* is het ontbreken van verwijzingen naar Vaticanum II, en naar *Gaudium et Spes* met name, die nota bene 'hoop' in de titel heeft en 'de Kerk in de wereld van deze tijd' als thema.¹² Er is ook een meer inhoudelijke vraag, die aansluit bij de vorige paragraaf. *Gaudium et spes* spreekt net als *Spe salvi* over 'een nieuwe aarde', maar stelt dan: 'de verwachting van een nieuwe aarde moet de bezorgdheid om deze aarde uit te bouwen niet afzwakken,

maar eerder aanwakkeren' (GS p. 39). Waar blijkt in *Spe salvi* dit engagement, of waarom ontbreekt het? Of zoals een aantal commentatoren schrijft: is de hoop van *Spe salvi* niet wereldvreemd?

De paus bepleit, in deze encycliek, net als in veel van zijn (s)preken, een vernieuwing van binnenuit, via de ontmoeting met de Heer die het leven en de wereld van binnenuit omvormt. Deze vernieuwing door de ontmoeting met God komt in het bestaan van een christen op de eerste plaats. Zoals Benedictus in *Deus caritas est* schrijft: 'Christen zijn wordt niet in eerste instantie bepaald door een ethische beslissing of hoogstaand idee, doch door een ontmoeting ... die ons leven een nieuwe horizon ... geeft' (DCE p. 1).¹³ Na en vanuit het spirituele engagement van de ontmoeting met God volgt het sociaal-praktische engagement van de ontmoeting met de medemens. 'Het met Jezus Christus zijn voert ons binnen in Zijn 'voor allen', en wordt dan ook onze manier van leven' (p. 28). De opbouw van *Deus caritas est* is een aardige illustratie hiervan. Na de overweging van Gods liefde heet het tweede, omvangrijkste (!) deel 'het beoefenen van de liefde door de Kerk als een 'gemeenschap van liefde'' (DCE pp. 19-39). Het sociale engagement van de Kerk zoals het in *Gaudium et spes* gethematiseerd wordt moet, evenzo, verstaan worden als een tweetrapsraket. Als toen nog kardinaal Ratzinger preekt bij gelegenheid van veertig jaar *Gaudium et spes*, zegt hij: 'to be workers of ... true justice, we must be workers who are *being made just* by contact with him who is justice itself: Jesus of Nazareth'.¹⁴

Dat de paus niet verwijst naar het geëngageerde optimisme van de bevrijdingstheologie, van Moltmann en Metz, van *Gaudium et spes*, komt omdat hij bekommerd is om de heldere prioriteit van de Godsontmoeting, die er niet altijd goed genoemd wordt of niet goed gezien wordt. Zo komt hij op voor de echte hoop en voor de echte verlossing.¹⁵ Niet alleen is voorzichtigheid geboden, zoals ook de geschiedenis leert: 'Die Werke rechtfertigen nicht, d.h. die Politik erlöst nicht, und wenn sie diesen Anspruch erhebt, wird sie zur Sklaverei';¹⁶ er moet zelfs sprake zijn van 'Ernüchterung' tegenover al te optimistische gedachten over het Rijk Gods hier-en-nu.¹⁷ Benedictus' inhoudelijke zorg is dat hier hetzelfde gebeurt als in de seculariserende Rijk Godstheologie: 'Gott ist verschwunden, es handelt nur noch der Mensch.'¹⁸ We zijn zelfs zo gewend geraakt aan de moderne, God-loze variant van hoop dat de paus een uitvoerig historisch betoog nodig heeft om inzichtelijk te maken hoe de moderne tijd geleidelijk de christelijke hoop heeft uitgehold, omgevormd en afgedankt (pp. 16-31). Zozeer dat de kerk gewaardeerd wordt voor haar inzet voor gerechtigheid en vrede, maar veracht als ze wil spreken over de bron van gerechtigheid en vrede, zo stelt kardinaal Ratzinger in de genoemde preek over *Gaudium et spes*. Des te meer zal paus Benedictus er wel over spreken.

Er is dus een engagement, maar anders dan wat meestal bedoeld wordt. Het praktische en positieve engagement volgt op een engagement van binnen uit. Het past daarbij dat de paus 'plaatsen' noemt waar deze hoop beoefend kan worden, én dat deze plaatsen spirituele plaatsen zijn: gebed, lijden, het oordeel. Het beleven van Gods presentie in het gebed, het met Christus beleven van lijden, het vooruitzicht van het oordeel – het zijn momenten van Godsontmoeting en dus van hoop. Dáár is Gods Rijk, want 'Zijn Rijk is daar waar Hij bemind wordt en waar Zijn liefde bij ons aankomt' (p. 31). Dat Rijk is niet wereldvreemd – het omgaan 'met Hem die Zichzelf voor ons allen gegeven heeft' (p. 28) verplicht ons om er voor anderen te zijn. Om die reden verzet de paus zich in deze encycliek tegen wat hij het 'heilsindividualisme' noemt. Om diezelfde reden heeft het twee-

de deel van *Deus caritas est* als titel ‘het beoefenen van de liefde door de Kerk als een “gemeenschap van liefde”’. En vergelijk de recente bundeling van toespraken waarin Ratzinger het christelijke geluid verbindt met de politieke werkelijkheid: *Werte in Zeiten des Umbruchs*.¹⁹

Spe salvi als mystagogie - theologische evaluatie (1)

Na deze uitgebreide poging om *Spe salvi* te verstaan is het goed om een theologische evaluatie te geven. Wat gebeurt hier, en wat is de waarde ervan?

Het is, in de eerste plaats, bewonderenswaardig dat en hoe het moeilijke thema van de verlossing wordt gethematiseerd. Dat het een moeilijk thema is, zei de paus in 2008 bij zijn bezoek aan de VS tijdens de ontmoeting met de bisschoppen. Maar er moet wel over gesproken worden, want het is een kernthema, zo Benedictus XVI.²⁰ Waar de eerste associatie bij paus en katholiek nogal eens is: stugge structuren en dwingende dogma's en moraal, is, ook volgens de ‘rangorde of hiërarchie van waarheden’,²¹ verlossing veel meer een hoofdthema en over hoofdthema's moet gesproken worden. Maar hoe dan? Want de manier waarop verlossing gethematiseerd wordt is lang niet altijd vruchtbaar. Vaak lijken studies over verlossing meer een debat met de Verlichting en met collega-theologen dan met de werkelijkheid.

Spe salvi laat zien hoe dat kan. Dat doet het door twee belangrijke vereisten van goede theologie bij elkaar te houden. Theologie als systematische en kritische reflectie op heil en geloven moet de intellectuele inspanning niet schuwen. In *Spe salvi* bestaat die onder andere in een knap debat met de Verlichting (maar in dit geval daardoor juist *met* de werkelijkheid), resulterend in het inzicht dat er een kernachtig stuk van geloven vergeten dreigt te worden. Dat vergeten stuk is de prioriteit van de ontmoeting met God, die hoop geeft, dat is: verlossing. In de tweede plaats, echter, staat theologie niet op zichzelf. Het begint niet bij zichzelf en eindigt daar niet, maar bij de omgang met God, bij heil en bij geloven. Ook dat blijkt in *Spe salvi*. De intellectuele verheldering staat steeds ten dienste van geloven. Het theologische begrip ‘verlossing’ krijgt gelovige realiteit via het spirituele begrip ‘hoop’, aangevuld met wegen tot hoopvol leven (pp. 32-48). Dan is de aanwijzing dat theologische lezing aangevuld moet worden met meditatieve lezing een logische.²²

Dit is een goed voorbeeld, dat ‘goed volgen’ zou verdienen in zoverre theologie zich meer bewust zou moeten zijn van haar relevantie. Niet van haar morele implicaties, maar van haar spirituele wortels en van haar spirituele doel, waarin dan moraal als vanzelf een plaats heeft. Karl Rahner verzuchtte in de jaren zestig/zeventig al: ‘Theologie zou moeten zijn: mystagogie leidend naar de genade-ervaring. Ze mag over genade zeker niet spreken als over iets dat louter door haar begrip aanwezig komt in het mensenbestaan. Zeker, de theologie als wetenschap mag niet ingewisseld worden ... voor het primair geestelijke woord, maar ze mag ook niet vergeten – wat ze al te vaak doet – dat ze uit dit geestelijke woord voortkomt en het dienen moet’.²³ Het lijkt erop dat deze verzuchting nog niet achterhaald is. Moeilijke theologie en inspirerende spiritualiteit zijn te vaak elkaars alternatief.²⁴

De paus als herder - theologische evaluatie (2)

Indrukwekkender nog is dat *Spe salvi*, met haar spiritueel-theologische aanpak, een encycliek is. Een document van de paus van het gezaghebbende type dus, waarin de paus eerder herderlijk dan streng en onfeilbaar naar voren komt, met

knap debat met
Verlichting

een heel eigen stijl. Zoals Catherine Pepinster in *The Tablet* becommentarieert: '[*Spe salvi* is] not a pronouncement or proclamation in the manner of his predecessors' encyclicals. It is rather a calm and deep reflection in which, to quote Cardinal Newman's motto, heart speaks to heart'.²⁵ De paus als geloofsgetuige, met oprechte bekommernis om het welzijn van zijn kudde, terechtwijzing bij haar afdwalen, geruststelling bij aarzelingen.

Verschillende commentaren spreken over *Spe Salvi* als een college. Paul van Geest noemt het in *Trouw* zelfs 'één van de beste colleges die ik gevolgd heb'.²⁶ Die kwalificatie is juist in zoverre er veel onderwezen wordt door een heldere en knappe docent. Het tekort van de term college is echter de suggestie dat deze encycliek vooral een intellectuele exercitie zou zijn. Is *Spe Salvi* uiteindelijk niet meer een soort geestelijke begeleiding, een les in de basisprincipes van het geestelijk leven? Nogmaals *The Tablet*: Ratzinger 'seems to have turned ... away from his former Vatican role as a doctrinal enforcer to the more genial voice of a spiritual adviser with some helpful thoughts to offer'.²⁷

Ten slotte – theologische evaluatie (3)

Met name twee vragen blijven over, en één project.

De paus is herder van een wereldkerk. Maar zijn de problemen die de aanleiding zijn voor deze encycliek niet vooral westerse problemen, van Europa en Noord-Amerika? Weliswaar worden andere continenten wel beïnvloed door het Westen; weliswaar wordt er een Afrikaans voorbeeld gegeven (p. 3); weliswaar zijn de spirituele aanwijzingen tamelijk universeel toepasbaar. Toch: ware het niet beter geweest om hoop expliciet te verbinden met niet-westerse contexten, zoals die van armoede en onrechtvaardigheid, onderdrukking en vervolging? Kun je daar nog steeds zeggen dat de ontmoeting met God prioriteit heeft, omdat 'Zijn Rijk daar is waar Hij bemind wordt en waar Zijn liefde bij ons aankomt' (p. 22)? In hoeverre is de christelijke roeping ook verzet en de hervorming van structuren?

Daar komt nog een vraag bij. Ik heb, naar ik hoop, weliswaar ontzenuwd dat de paus wereldvreemd zou zijn; wat hij wil is de prioriteit van spiritualiteit duidelijk maken. Maar wat zeker meer aandacht verdient, is *hoe* dat doorwerking heeft. Wat betekent het voor de inzet voor een betere wereld: wat voor soort inzet wordt er verwacht en hoe groeit die vanuit de ontmoeting met God? Of worden deze vragen alle beantwoord in de encycliek over sociale thema's waaraan, naar zeggen van de perschef van het Vaticaan, gewerkt wordt?

Ten slotte zou het goed zijn om uit te werken wat in deze encycliek niet past, vanwege het specifieke genre, met de erbij passende insteek, de nagestreefde verstaanbaarheid en de gelimiteerde omvang. Dat is: wat betekenen de gedachten van deze encycliek voor het specifiek technisch-theologische gesprek over verlossing en voor alle thema's die daarbij om aandacht vragen?

Aan deze grote vragen weet de encycliek, ook nu reeds, een verfrissende bijdrage te leveren, die het waard is om niet vergeten te worden.

Drs. J.H.M. Moons (Gouda, 1980) studeerde theologie in Utrecht (Katholieke Theologische Universiteit) en Parijs (Centre Sèvres - facultés jésuites de Paris). In 2005 rondde hij zijn studie af met een scriptie over gebed en Karl Rahner en werd hij priester gewijd. Hij werkt in een parochiefederatie.

Noten

1. Paus Benedictus XVI, *Encycliek 'Spe salvi' aan de bisschoppen, aan de priesters en diakens, aan de godgewijde personen en aan alle christengelovigen over de christelijke hoop*, Rome 2007 / Utrecht 2008.
2. Congregatie voor de Geloofsleer, *Dominus Iesus. Verklaring over het uniek karakter en de heilbrengende universaliteit van Jezus Christus en de Kerk*, Rome 2000 / Utrecht 2000. De bekendste steen des aanstoots vormt de kwalificatie van de kerken uit Reformatie als 'geen kerken in strikte zin' (p. 17).
3. De mooie bijvoeglijke naamwoorden komen uit het 'Vorwort' en de 'Einführung' van F. Meier-Hamidi / F. Schumacher (red.), *Der Theologe Joseph Ratzinger*, Herder, Freiburg 2007, p. 7 en 9. Zij geven ook aan dat er veel samenhang te vinden is in Ratzingers denken, door kernthema's als eschatologie en door de aanpak en insteek, waarin o.a. kerkvaders en dialoog met moderniteit belangrijk zijn. Vgl. a.a.o. Vgl. ook T. Söding, die drie stadia noemt, niet met breuken maar met continuïteit: "Die Offenbarungstheologie Ratzingers, am universitären Schreibtisch für die Kirche entworfen, im Büro der Präfekten für eine wahrheitsliebende Wissenschaft profiliert und auf dem Petersplatz in zahllosen Ansprachen für das Volk konkretisiert, ...", in: "Die Lebendigkeit des Wortes Gottes", in: *op.cit.*, 12-55, p. 20.
Vgl. ook J. Allen in zijn commentaar voor *National Catholic Reporter*, getiteld "Spe Salvi a 'Greatest Hits' collection of core Ratzinger idea's", 30-11-2007, www.ncrcafe.org/node/1474; hij ziet zes constante aandachtspunten. Vgl. K. van Bekkum, die in het *Nederlands Dagblad* verwijst naar commentatoren die *Spe salvi* "niet ten onrechte als een 'Greatest Hits' van gedachten van de theoloog Joseph Ratzinger" typeren, 8-12-2007, www.nd.nl/artikelen/2007/december/07/wie-hoopt-leeft-anders. En vgl. J. Corkery's analyse van "a good deal of continuity with Benedict's previous writings, both as theologian and as Prefect of the Congregation for the Doctrine of the Faith" in *Thinking Faith. The online journal of the British Jesuits*, www.thinkingfaith.org/articles/20080118_5.htm. Constanten zijn volgens hem de opbouw van de reflectie, het schrijven tegen een 'vijand', het thema verlossing en bevrijdingstheologie, het thema moderniteit en christendom.
4. Paus Benedictus XVI, *Encycliek 'Deus caritas est' aan de bisschoppen, aan de priesters en diakens, aan de godgewijde personen en aan alle christengelovigen over de christelijke liefde*, Rome 2005 / Utrecht 2006.
5. Een encycliek is niet per se 'onfeilbaar', maar is wel een gezaghebbend pauselijk schrijven. Een interessante vraag voor kerkjuristen, zo merken verschillende commentatoren op, is dan hoe gelovigen moeten reageren op een schrijven dat qua inhoud vooral bezinnend is maar qua type tekst 'religieuze volgzzaamheid' vragend. Deze vraag geldt ook voor Ratzingers Jezus-boek uit 2006; vgl. T. Söding, 'Aufklärung über Jesus. Das Jesus-Buch des Papstes und das Programm seines Pontifikates' in: *Herder Korrespondenz* 61 (6/2007), 281-285.
6. Zo wél bij de eerste encycliek van zijn voorganger, Johannes Paulus II, *Redemptor hominis*, Rome 1979. Daar uitgebreid aandacht voor het tijdsgewricht (toelevend naar het jaar 2000, voortbouwend op voorgangers en het concilie), voor de persoonlijke beleving van de nieuwe paus (vertrouwen op God en Maria) en voor visie en beleid.
7. De term is van B. Graebe, in "Spe salvi and Vatican II", in: *Homiletic and Pastoral Review* 58 (2008-6), 52-58, p. 56.
8. De nummers verwijzen naar de paragraaf in *Spe salvi*; voor verwijzing naar *Deus caritas est* voeg ik DCE toe, bij *Gaudium est spes* voeg ik GS toe.
9. Vgl. verder impliciete tegenstellingen, bijv.: 'een betrouwbare hoop' (p. 1), 'de nieuwe 'hoop'' (p. 6), 'een hoop die verder reikt' (p. 30), de 'geweldige hoop [die] alleen God kan zijn' (p. 31).
10. Vgl. *Spe salvi* p. 4: 'Wat Jezus ... had gebracht was iets heel anders [dan Spartacus c.s.]: de ontmoeting met de levende God en aldus de ontmoeting met een hoop die ... het leven en de wereld van binnenuit omvormde.'
11. Op andere momenten lijkt hij dit te vergeten. De exercitie in pp. 7-9 over 'hypostase/is' en 'hyparchonta' doet eerder betweterig-professoraal aan dan herderlijk en pauselijk.
12. *Pastorale constitutie 'Gaudium et spes' over de Kerk in de wereld van deze tijd*, Rome 1965. B. Graebe inventariseert het (grote!) aantal citaten uit Vaticanum II en *Gaudium et Spes* in m.n. documenten van eerdere pausen, vgl. *art.cit.*
13. Vgl. de analyse van het belang van 'relatie' in Ratzingers theologie door E. Dirscherl: 'Gott und Mensch als Beziehungswesen. Die theologische und anthropologische Denkfigur Joseph Ratzingers ausgehend von der Christologie', in: F. Meier-Hamidi / F. Schumacher (red.), *op.cit.*, pp. 56-72.
14. Vgl. de preek van 18 maart 2005 bij de veertigste verjaardag van *Gaudium et spes*. Zie www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20050318_ratzinger-gaudium-spes_en.html. In zijn Jezus-boek becommentarieert Benedictus de Barmhartige Samaritaan ongeveer net zo: 'Das Wagnis der Güte müssen wir von innen her neu erlernen; das können wir nur, wenn wir selbst von innen her 'gut' werden' Vgl. J. Ratzinger / Benedictus XVI, *Jezus von Nazareth. Erster Teil. Von der Taufe im Jordan bis zur Verklärung*, Herder, Freiburg 2006, p. 239. (Vertaald: *Jezus van Nazareth*, Terra-Lannoo 2007)
15. Voor details van de discussie met de bevrijdingstheologie en met moderne vrijheidsopvattingen, vgl. Congregatie voor de Geloofsleer (met Ratzinger als voorzitter), 'Instructio de quibusdam rationibus *Theologiae Liberationis*', in: *Acta Apostolicae Sedis (AAS)* 76 (1984), pp. 876-909, en 'Instructio de libertate christiana et liberatione', in: *AAS* 79 (1987), pp. 554-599. Vertaald beschikbaar op www.vatican.va.

16. Vgl. J. Ratzinger, *Politik und Erlösung. Zum Verhältnis von Glaube, Rationalität und Irrationalem in der sogenannten Theologie der Befreiung*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1986, p. 24.
17. Al in 1975 analyseert Ratzinger dat op het optimisme in de receptie van *Gaudium et spes* m.b.t. het samenvallen van het Rijk Gods en deze wereld “über kurz oder lang die Ernüchterung folgen musste” (401), ja: dat die fase al gekomen is (404); paragraaf “Kirche und Welt”, in: *Theologische Prinzipienlehre. Bausteine zur Fundamentaltheologie*, Erich Wewel Verlag, München 1982, 395-411. Eerder als artikel verschenen in *Communio* 4 (1975).
18. Vgl. J. Ratzinger / Benedictus XVI, *Jesus von Nazareth*, p. 84.
19. J. Ratzinger, *Werte in Zeiten des Umbruchs*, Herder, Freiburg 2005. (Vertaald: *Waarden in tijden van ommekeer*, Lannoo, Tielt 2005.)
20. Vgl. Benedictus XVI, “Ontmoeting met de bisschoppen van de Verenigde Staten. Antwoord op vragen van de bisschoppen”, in: *Kerkelijke Documentatie* 26 (2008), pp. 230-234, p. 232: “In de eerste plaats wordt het, zoals u weet, in onze westerse samenlevingen steeds moeilijker om op een betekenisvolle manier over ‘verlossing’ te spreken. Toch is verlossing ... de kern van het Evangelie. We moeten ... manieren vinden om deze boodschap te verkondigen.”
21. Vgl. Decreet ‘Unitatis Redintegratio’ over de katholieke deelneming aan de oecumenische beweging, Rome 1964, no. 11. In: *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie*, Stichting Ark, Leusden 1986, pp. 141-160.
22. Op de vooravond van de eerste Adventszondag, de dag na het publiceren van *Spe salvi*, spreekt de paus in zijn preek over het “lezen en mediteren” ervan om zo “de schoonheid en de diepgang van de christelijke hoop te kunnen herontdekken”. Bovendien verbindt hij de bezinning van deze encycliek met de voorbereiding op Kerstmis. Vgl. www.rkdOCUMENTEN.nl/index.php?docid=2115.
23. In: K. Rahner, ‘Überlegungen zur Methode der Theologie’, in: *Schriften zur Theologie IX*, Benzinger Verlag, Einsiedeln 1970, 79-126, p. 123.
24. Voor een geslaagd voorbeeld dat en hoe het kan, zie bijvoorbeeld, het boek van H. Rikhof, *Die in ons wonen. Spiritualiteit, liturgie en theologie van God de Drie-Ene*, Terra-Lannoo, Tielt 2003. Vgl. ook van mijn hand “En toch.... de moeite van gebed en geloof in het licht van Karl Rahners geloof en theologie. De waarde van begrip, ervaring en de christelijke traditie”, in: *Collationes* 38 (2008-4).
25. C. Pepinster’s ‘Editorial’ in *The Tablet*, 8 december 2007. Na te lezen op www.thetablet.co.uk/articles/10719. M. Kubler schrijft in *La Croix* van 30-11-2007 iets dergelijks, beginnend met de paus als herder: “Dans ce texte dense mais toujours accessible, le pape se souvient bien sûr qu’il est théologien, mais il n’oublie pas qu’il est d’abord pasteur. Son premier souci n’est donc pas de démontrer un corpus d’idées dans l’abstrait, mais d’inviter chacun à une rencontre: la rencontre avec le Christ, en qui réside la clé du sens de notre existence.” Zie www.la-croix.com/article/index.jsp?docId=2321907&rubId=1098.
26. In: *Dagblad Trouw*, 5 december 2007. Na te lezen op <http://meer.trouw.nl/nieuws-en-debat/encycliek-knap-en-weinig-praktisch#bodyanchor-1903>
27. Vgl. C. Pepinster, *art.cit.*